

„A MÉRET A LÉNYEG?”

Gondolatok a *Kalauz* könyvformájáról

THIMÁR ATTILA

Emlékszem pontosan egy decemberi estére, pár nappal karácsony előtt, amikor egy megbeszélésünk után lekísértem Emilt a parkolóba, hogy két tucat könyvet bepakoljunk az autójába. A csomagtartóból elővett egy testesebb tárgyat, és a kezembe nyomta, „karácsonyi ajándékként”. A gyenge fényben is látszott, hogy a vastag könyv nem akármilyen darab. A neonlámpa felé tartva tudtam kibetűzni: Hodoegus. Azóta a könyvespolcomon őrzöm az impozáns kötetet, a *Kalauz* faksimile kiadását.¹ Lelkesen megmutatom a diákjaimnak, amikor különórát adok vagy előkészítőt tartok: igen, ezzel a könyvvel akár még verekedni is lehet, ha az érvek nem tűnnek elégségesnek a hitvitában.

Azóta, 2000 decembere óta a Pázmány-kutatás és a kritikai kiadás erős fejlődésnek indult. Tavaly immár az ötödik kötete jelent meg a kritikai kiadásnak, de számos további kiadvány segíti a kutatók munkáját, s mindez elsősorban Hargittay Emil érdeme. Az eltelt bő évtized alatt sok újdonság bukkant napvilágra, s jelentős filológiai eredmények születtek. A kutatók – érhető módon – elsősorban a szövegekre koncentráltak: Pázmány kompilációs, szövegalkotási, forrás-felhasználási technikáit vizsgálták, avagy éppen hatástörténetét térképezték fel. Én leemelve a *Kalauz* hasonmását a polcra, most inkább a könyvről szeretnék egy-két gondolatot megfogalmazni. Indokolhatja ezt az is, hogy az utóbbi években többször kellett egyes könyvek megszületéséről döntenem, és nemcsak a szövegek minősége, hanem a költségvetések, a könyvek fizikai paraméterei, a várható olvasótábor nagysága alapján is. Eltöprengtem, mi történne, ha Pázmány ezt a munkáját beadná az NKA-hoz támogatásra.

A könyv első szembetűnő paramétere a mérete. Fólió alakú kötet, de még ebben a nagy méretben is összesen, az *Előljáró levél*lel és a végén a tartalommutatóval, 1092 oldal.² A fólió méret ebben a korban már nem számít általánosnak, inkább ritka, Pázmány esetében sem szokványos. Összes könyvei közül csak az 1637-es

¹ PÁZMÁNY Péter, *Hodoegus: Igazságra vezérlő Kalauz*, kiad. KÖSZEGHY Péter, kísérő tanulmány HARGITTAY Emil, Bp., Balassi, MTA Irodalomtudományi Intézete, 2000 (Bibliotheca Hungarica Antiqua, 32).

² Elsősorban az 1637-es kiadásra hivatkozom, amelyről a faksimile is készült, de ahol szükséges, megadom a korábbi kiadások adatait is.

Prédikációs könyv fólió méretű még – ráadásul 1272 oldal! –, az összes többi kisebb alakban sorakozik a polcokon. Érdekes megfigyelés, hogy a többször kiadott művek ugyanabban a méretben maradtak, még akkor is, ha a terjedelem jelentősen változott. A hitviták rendszerint 4°, a kegyességi, lelkeségi könyvek 12° méretben láttak napvilágot. A *Kalauz* mindvégig, azaz mindhárom kiadása során megőrizte fólió méretét.

A könyv méretbeli nagyságán érdemes elgondolkodni, ugyanis ez a méret nem praktikus. Nemcsak ebben a korban, amikor az állandó háborúskodás miatt gyorsan összezsugorolható és szállítható tárgyakkal vették körül magukat az emberek, de általában véve sem egyszerű kézben tartani e könyvet, forgatni lapjait. A protestáns papokkal vitázó vagy a földesurakat meggyőzni igyekvő katolikus papok sem hordozták könnyen magukkal. Az igazat megvallva egy háromkötetes kiadás sokkal praktikusabb lenne, még akkor is, ha számolunk azzal, hogy a könyvtárakban egy-egy könyv bizony eltűnik a háromból. A mű szerkezete, beosztása is a háromkötetes megoldást tükrözi. Az első, 1613-as kiadásban mindenképpen, ahol a szöveget még három tomosra bontva olvashatjuk. A későbbi két kiadásban (1623, 1637) a szerző már csak az *Előjáró levél* végén tükrözi ilyen élesen a hármas tagolást a részek tartalmi leírásának szétválasztásával. Az oldalszámokat felsoroló tartalommutatóban viszont folyamatosan következik a tizenöt könyv egymás után. A három nagy egység egybefogása nemcsak a tartalom, de minden bizonnyal a könyvvé formálás szempontjából is jelentőséggel bír. A szerző és vele összhangban a nyomdász nem a praktikusabb, hanem a nagyobb szimbolikus erővel bíró nyomtatási megoldást választotta.

Mi lehet az oka ennek a döntésnek?

Sík Sándor alapvető igazságot talált el, amikor a *Kalauzt* egy barokk székesegyházhoz hasonlította³, még ha az utókor joggal érezheti is úgy, hogy ezzel a metaforával nem jutunk közelebb a Pázmány-szöveghez. Sík azonban nem a tartalom, illetve annak struktúrája felől adott szemantikai teret az értelmezésnek, hanem inkább a funkció felől határozta meg a művet. Nem az a kérdés, hogy milyen egy barokk székesegyház, hanem, hogy mi a funkciója. Az II. Gesútól kezdve a Santiago de Compostela katedrálisig eme épületeknek az a feladata, hogy Isten hatalmát és a katolikus egyház erejét, dicsőségét hirdessék. A protestánsok szerint mindez az erőfitogtatásnak, a félelemkeltésnek, a hivalkodásnak szimbóluma, a katolikusok szempontjából a hit megerősítése. Valószínűnek tartom, hogy Pázmány olyan monumentális könyvet akart kiadni, amely már külsőségeivel is tiszteletet kelt az olvasókban, különösen a hitvitákban vele szemben álló felekben. A nagy opusnak, amelyben összefoglalta munkásságának lényegét, tárgyi mivoltában is olyan imponánsnak kellett lennie, mint amennyire a belső tartalom, az összegyűjtött hatalmas műveltség, az érvelések szigorú következetessége vagy az eleven stílus vidám ereje.

³ Sík Sándor, *Pázmány, az ember és az író*, Bp., Szent István Társulat, 1939, 116.

A tipográfia is ezt a tömegben sűrűsödő erőt képviseli. Az oldalak téglalap alapú, egyszerű folthatását szinte sehol sem bontja meg olyan oldalszedés, ahol a speciálisan szedett sorok eltérnének a szabályos formától. Vers, tehát nem margótól margóig tartó sorok, csak néhány esetben zavarja meg a szedéstükör zártságát, hosszabb vers összesen két helyen található a könyvben. Az egyik Bejthe István verse latinul,⁴ a másik egy szintén protestáns vers, Theodor Beza rögtönzése.⁵ Még egy hely van, ahol a folyó szöveget más tipográfiai megoldás töri meg, az egymást követő pápákat felsoroló táblázat, mely Szt. Pétertől V. Pálig, illetve VIII. Orbánig sorolja fel az egyházfőket. Az 1623-as kiadásban frissítette a listát az érsek, s „napra készen” tartotta az 1637-esben is.⁶

A nyomtatási kép tiszta, a betűhibák száma nem jelentős, s az oldalakon maradt fattyú- és árvasorok száma sem haladja meg a korban átlagost. A címek nem emelkednek ki különösképpen a szövegből, az előttük, utánuk álló térköz a lehető legkisebb – feltehető, hogy a papírral való takarékoskodás okán –, éppen csak a nagyobb betűfokozat és a verzál szedés jelzi legtöbbször, hogy most fontos határvonalához érkezünk a szövegnek. A szedéskép folthatása egységes, tömörszerű, a tükör téglalap alakját szinte mindenhol kitöltő. A bekezdések, sorok, szavak tipográfiája viszont változatos, mozaikszerű, szinte vibráló. Ennek oka, hogy az álló antikva betűk mellett sokszor előtűnik a kurzív vagy verzál szedés (neveknél például) de előfordul a kisebb fokozatú betű is egyes meghatározott szövegrészeknél, például a szillogizmusoknál.⁷ A latin szavakat, mondatokat mindig kurzívan szedték a könyvben, ezért alakul ki az oldalak látványában a mozaikszerű hatás. A latin részek kurzív szedésének nem esztétikai, hanem pragmatikus okai voltak, amint azt a szerző a *Prédikációs könyv* bevezetőjében írta. A latin kifejezéseket ugorja át olvasás közben az, aki nem tud latinul, avagy hagyja ki a prédikátor, ha a közösségnek olvas: „a közvetett deák szók kiverik inkább az egy-ügyük elméjéből, hogy sem-belé-óltanak a tudományt.”⁸ Hosszabb latin nyelvű szövegrészre csak néhány oldalon van példa. Olvashatunk például egy hosszabb, egybefüggő Luther-idézetet, amely viszont éppen nem kurzívvá áll a könyvben, hanem antikvával, de sokkal kisebb betűméretben, részben az egybefüggő hosszabb idézet okán, részben, hogy az ellenfél mondandójának súlyát ily módon is csökkentse a könyv.⁹

⁴ 1613, 220–221; 1623, 250–251, 1637 246–247.

⁵ 1613, 314–315; 1623, 399–400; 1637, 396. Alatta olvasható még egy rövid epigramma, amelyet Bezáról írtak.

⁶ 1613, 635–637; 1623, 768–769; 1637, 769–771.

⁷ A szillogizmusokról és tipográfiájukról lásd HARGITTAY Emil, *Szillogizmusok Pázmány Kalauzában* = Uő., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009, 215–220.

⁸ „Úgy rendeltem pedig azoknak magyarul írt formáját, hogy aki deáknak nem tud, vagy aki a község előtt deáknak nem akar olvasni, csorba nem esik a magyar írásban, hanem úgy foly, mintha a deák szók közbevetve nem volnának. Azt is adom tanácsul, hogy akik ebből a könyvből olvasnak a község előtt, kihagyják a deák mondásokat, és olvassák ami magyarul vagon.” PÁZMÁNY Péter, *Négy dologról tudósíttatnak az olvasók* = Uő., *Válogatott prédikációk*, szerk. HARGITTAY Emil, Bp., Pázmány Péter Katolikus Egyetem, 2010, 21.

⁹ 1623, 206–209; 1637, 203–206.

A szépen léniázott margók esetében felmerülhet a gyanú, hogy a határozott kettel kitöltött hely csökkenti a lehetőségét a kommentároknak, egyszerűen nem sok hely marad az oldalak szélén, hogy valaki a további gondolatait részletesen kifejtsse. Így van ez még akkor is, ha a *Kalauz* egyik példányába egész kis hitvitát rögtönzött a kötet két tulajdonosa a margókon.¹⁰

A tömörszerű, téglalaphoz igazodó vizuális hatást erősíti az is, hogy már két-háromsornyi üres helyre is könyvdísztt helyezett el a szerző, tehát még ilyen kis térben sem pihenhet meg a szem olvasás közben. Igaz, e tekintetben jelentősen különbözik a három nyomtatás. A legkevésbé papírkímélő, más szempontból a leginkább elegáns, szellős az 1623-as kiadás. Itt a könyvek mindig új oldalon kezdődnek, még akkor is, ha az előző oldalon a szöveg még az oldal méretének egyharmadáig sem jön le.¹¹ Ebben a kiadásban a címek, alcímek előtt és után kihagyott hely is kicsivel nagyobb, mint a másik kettőben. A harmadik kiadás viszont ugyancsak papírtakarékos, a kisebb sortávolság, szűkebb térköz a címek előtt és után. A takarékoság a szépség és az olvashatóság rovására megy, viszont kétségtelen, hogy az 1637. évi néhez helyzetben gyakorlati szempontból jobb megoldásnak tűnhetett ekként nyomtatni a művet.

Amiképpen a belső tipográfiai elrendezésben az 1623-as kiadás a legszebb, olvasás szempontjából a leginkább kényelmes, úgy a címlapokat tekintve is ez a kiadás kényezteti el legnagyobb mértékben az olvasót. Galavics Géza elemezte részletesen az 1613-as és 1623-as kiadásokhoz tartozó címlapokat, s megállapította, hogy az elrendezésben és grafikai-tipográfiai megoldásokban alapvetően késő-renaisszansz jegyeket láthatunk, de a *Patrona Hungariae* gondolatkör megjelenítése, illetve az 1623-as címlap dinamikusabb rajzelemei már a barokk, ideológiai szempontból koncepciózusabb hatását mutatják. Fontos azonban, hogy még az 1623-as címlap esetében is a *Patrona Hungariae* gondolatkör elemeiről (Szűz Mária, Szt. István alakja és felajánlása, a magyar szentek) a korabeli olvasók csak *tudhatták*, hogy összetartoznak, de a vizuális ábrázolás narratív módon még nem láttatta a felajánlás és védelmezés történetét, mint majd a néhány évvel később elkészített oltárkép a győri jezsuita templomban.¹²

A címlap vizuális tartalmának megformálásába jelentős mértékben belejátszott, hogy a 17. század elején a jezsuiták, s köztük nyilvánvalóan Pázmány is, hamar felismerték, hogy a sokszorosított grafikai eljárások milyen nagy hatásokkal támogathatják ellenreformációs szándékaikat. Érdemes megfigyelnünk azokat a finom grafikai változásokat, amelyek az első és második kiadás között láthatók, s amelyek minden bizonnyal erős ideológiai céllal épültek be a címlapképbbe. Míg az első kiadásban a címlapnak több alakja néz ki a képből a szemlélőre (Szt. István király,

¹⁰ HARGITTAY Emil, „*Petrus Pazmannus pascit per pasqua porcos*” – hitvita a *Kalauz* margóján = Uő., *Filológia, eszmetörténet és retorika Pázmány Péter életművében*, Bp., Universitas, 2009, 69–82.

¹¹ 1623, 457.

¹² GALAVICS Géza, *A barokk művészet kezdetei Győrben*, *Ars Hungarica*, 1973, 97–126, 114.

a felső angyalok közül egy, Szűz Mária, és az alsó puttók közül egy – összesen tehát négy személy), addig a második kiadásban a megjelenített alakok tekintete mind a központi alakra, Szűz Máriára és a kisdedre irányul, csak ők néznek ki a könyvből. A második kiadás vizuális tartalma kevésbé irányul az olvasóra, nem kezdeményez párbeszédet vele, inkább a főalakra, a kisdedet kezében tartó Máriára irányítja a figyelmet. A harmadik kiadás címlapja szerkezetében és képi hatásában jelentősen eltér az első kettőtől. Ez a kiadás már Pázmány halála után jött ki a nyomdából, a szöveg még magán viseli a szerző gondos javításainak keze munkáját, de a címlap már megváltozott. Képi elemeiben a pozsonyi nyomda többi 1637-es kiadványára hasonlít. A díszes elemek eltűntek, a betűk egyszerűbbé váltak, az egész oldal kevésbé díszes, majdhogynem puritán lett.

A címlap fontos eleme magának a műnek a címe, amely a három kiadás során folyamatosan változott. Az első kiadás címlapján leginkább hangsúlyos az Isten szó, viszont a második és harmadik kiadás címében ez a szó már nem szerepel. Az igazság, mint általános és mindenre kiterjedő fogalom áll fő motívumként. Sok oka lehet, hogy Pázmány a fogalom hatókörét a jelző megvonásával kiterjesztette. Belejátszhatott talán az a marketingfogás, hogy így a nem vallási téma iránt érdeklődők szívesebben veszik kezükbe a kötetet. Lehet, hogy a harmadik kiadás címének latin szava már nem is az érsektől származik, hanem a nyomdásztól, aki azt a kereskedési szempontot vette számításba, hogy az új címmel új könyvet tud ajánlani a leendő vásárlóknak. A három különböző címmel a három kiadást a kereskedelmi/olvasói forgalom szempontjából jól érzékelhető módon megkülönböztették, de ezzel együtt a második és a harmadik kiadás a címlapon feltüntette a folytonosságot, a mű azonosságát, amikor a korábbi kiadások dátumát és helyét kiírták. (Nyomtatták Pozsonyban / Először M. DC. XIII. / Másodszor M. DC. XXIII. / Harmadszor, most M. DC. XXXVII. / Esztendőben.)

A cím különböző megfogalmazásával eljutottunk a könyv kereskedelmi forgalmazhatóságának kérdéséhez. Horváth János nagy irodalomtörténetében jó érzékkel emeli ki az írásbeliség és a nyomtatás időszaka közti váltás mozgatórugói között éppen a kereskedelmi, forgalmazási szempontokat.¹³ Az áru pontos azonosításához szükséges volt, hogy meghatározzák, kinek a nevéhez köthető az opus, és melyik címmel (azonos vagy különböző) kerül forgalomba. A szerző mint személy lépett fontos szerepbe a nyomtatás időszakában, korábban a kódexek születésekor a leíróknak nem volt ilyen szerepe az egyes művek azonosításában.

Pázmány kétségtelenül nagy egyéniség volt, olyan személy, akit meg lehetett nevezni a hitvitákban, nem általában a katolikusok vitatkoztak, hanem egy főpap, akinek stílusa nagyon emberi, személyes volt. Horváth az érsek írásművészetének ezt az emberi, eleven oldalát emelte ki: „Ami aztán az ép gondolat- és mondatváz körül

¹³ „Mikor Pázmány vitázó ellenfeleinek a *Kalauzt* latinra kell előbb fordítaniok, hogy idegen segítséggel megadhassák rá méltóbban a feleletet: nemcsak a felekezet, hanem az írói egyéniség szenved egyik félen a legsúlyosabb vereséget, s aratja a másikon legszembetűnőbb diadalát.” HORVÁTH JÁNOS, *A magyar irodalom fejlődéstörténete*, szerk. BARTA JÁNOS, Bp., Akadémiai, 1976, 89.

ornamentikus elem gyanánt felhalmozódik: erőteljes, nyers képes beszéd, kötekedve példázó anekdoták, a szeget fején találó közmondások, a beszélő attitűdjének ironikus vagy drámai, az eleven embert mindenestül éreztető fordulatai; a részletező felsorolások, ismétlések, a legegyszerűbb természetességgel rögtönzött párbeszédalakzatok, familiáris fordulatok, olykor pejoratív képek váratlan groteszsége: mindaz csak életszerűvé avatja a gondolatmenetet, s egy egyszerű, erőteljes, a maga dolgában biztos kezű magyar ember eleven benyomását fokozza.¹⁴ Kosztolányi mindezt rövidebben, több lírai összevonással fogalmazta meg: „Pázmány Péter az első, aki egy ember lüktető gondolatait ágyazza a magyar prózába. Milyen személyes és személyeskedő, milyen egyéni minden ízében. Ideges száján szinte meggyulladnak az igék.”¹⁵ S nem véletlen, hogy Kosztolányi lesz az első – s jellemzően azóta sem követték őt ebben a gondolati felvetésben mások –, aki felismeri, hogy Pázmány ugyanolyan magányosan magasodik a 17. századi magyar irodalom egén, mint ahogy Shakespeare az angol irodalomban. Előzmény szinte alig, a követők jelentéktelenek, s mégis, itt, az 1600-as évek első évtizedében néhány egészen kiváló ember (ide sorolhatjuk még Shakespeare mellett Cervantest is) olyan nyelvi teljesítményt ér el, amely váratlanul bukkan föl szinte a semmiből. Pázmány nyelvi eredményeit felhasználják majd később, századok múlva, de mindössze segítségül, támasztékkul hívják, és csak a huszadik században kel újra életre ennyire eleven nyelvi teremtőerő.

Ha ítéletet kellene mondanom, hogy kapna-e támogatást a könyv a mai kiadási viszonyok között, akkor azt mondanám, hogy minden bizonnyal igen, de elsősorban a mű tartalmi részének fontossága miatt, s nem tipográfiai teljesítménye alapján. A támogatásnál figyelembe kellene venni azt is, hogy a 17. századi három kiadásból kárpát-medencei könyvtáraink összesen 268 példányt őriznek, sokkal több könyvre már nem mutatkozna olvasói igény. Az viszont kétségtelen, hogy a mű kritikai szövege, amelyben végre alaposan szemügyre veszik a kutatók az egyes kiadások közötti eltéréseket,¹⁶ nélkülözhetetlen.

¹⁴ *Uo.*, 94.

¹⁵ KOSZTOLÁNYI Dezső, *Pázmány Péter* = *Uo.*, *Látjátok feleim*, kiad. RÉZ Pál, Bp., Szépirodalmi, 1976, 43.

¹⁶ Nem úgy, mint KISS Ignác, *Pázmány Péter Összes munkái*, III–IV, Bp., Egyetemi Nyomda, 1897–1898.